УДК 81'373

Ф.Ф. Гыйлемшин,
А.Г. Гыйлемшина

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫНДА ТАТАР ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТЕЛГӘН КЫЙССА ЖАНРЫНДАГЫ ӘСӘРЛӘРДӘ САКРАЛЬ ЛЕКСИКАНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Данная статья посвящена анализу сакральной лексики, использованной в татарских произведениях кысса, переведённых со староосманского и арабского языков в конце XIX – начале XX века. В текстах для передачи понятия единого и единственного Бога, активно используются лексемы *Allah* ‘Аллах’ *и Täğalä* ‘Всевышний’*,* его эпитеты, а также тюркское слово *Täŋre* ‘Бог’ и персидское заимствование *Xodaj* ‘Бог’. Использование имён Аллаха позволяет усиливать эмоциональное воздействие текста, контекстуально вводит в таинство общения человека со Всевышним.

Из сакральной лексики в текстах кысса наблюдается частое использование лексем *Qor'än* – ‘Коран’, *sürä* ‘сура’, *ajät* ‘айат’, а также слова, связанные с религиозными обрядами: *namaz* – ‘намаз’, *xac* – ‘хадж’, *ruza* ‘пост’, *tahärät* ‘омовение’, *sadäqa* ‘милостыня’ и т.д. Лексика, связанная с загробным миром, представлена словами *cännät* и *näğim* ‘рай’, *cähännäm* ‘ад’, *qyjämät, xašr* ‘судный день’, *axirät* ‘потусторонний мир’. Слова, обозначающие обитателей рая *xur* ‘гурия’, *färeštä* ‘ангел’ употребляются для описания красоты персонажей. Данная категория лексики не несёт дополнительной смысловой нагрузки и по своему происхождению является заимствованной.

Ключевые слова: сакральная лексика, «Тутинаме», «Калила и Димна», жанр кысса, литературный язык, рай, ад, загробный мир, судный день.

This article is devoted to the analysis of sacred vocabulary used in the Tatar works of kyss, translated from the Old Ottoman and Arabic languages at the end of the 19th – beginning of the 20th century. In the texts of the works under study, to convey the concept of the One and only God, the creator of the world and the lord of the Day of Judgment, the lexemes Allah ‘Allah’ and Täğalä ‘The Most High’, the epithets of Allah – Gafur ‘Merciful’, Räxim ‘Merciful, Merciful’, Xaq ‘True’ are actively used. The use of the names of Allah allows us to enhance the emotional impact of the text, contextually introducing a person into the mystery of communication with the Almighty.

From the sacred vocabulary in the texts of the kyss, there is a frequent use of the lexemes Qor'än ‘Koran’, sürä ‘sura’, ajät ‘ayat’, as well as words associated with religious rituals: namaz ‘namaz’, khas ‘hajj’ , ruza ‘fasting’, tahärät ‘ablution’, sadäqa ‘alms’, käfen ‘shroud’, etc. Vocabulary associated with the afterlife is represented by the words cännät and näğim ‘heaven’, cähännäm ‘hell’, qyjämät, xašr ‘judgment day’, axirät ‘other world’. Words denoting the inhabitants of paradise xur ‘guria’, färeštä ‘angel’ are used to describe the beauty of the characters. This category of vocabulary does not carry any additional semantic load and is borrowed in origin.

Keywords: sacred vocabulary, «Tutiname», «Kalila and Dimna», kyiss genre, literary language, heaven, hell, the afterlife, judgment day.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы – татар әдәби теле тарихында үзенчәлекле борылыш чоры. Бу вакытта татар милләте формалаша башлый, яңа милли әдәби телгә күчеш күзәтелә. Яңа жанрлар һәм төрле стильләр барлыкка килә, бу исә, үз чиратында, татар теленең кулланылыш даирәсе киңәюгә китерә.

Нәкъ менә гасырлар чигендә, милли әдәбият үсеш алган чорда, Көнчыгыш әдәбияты әсәрләре татар теленә актив тәрҗемә ителә башлый. Шулар арасында Габделгаллләм Фәезханов тәрҗемәсендә «Тутыйнамә» (1887) һәм «Кәлилә вә Димнә» (1889–1891); Фатих Халиди тәрҗемәсендә «Мең һәм бер кичә» (1897–1899); Каюм Насыйри тәрҗемәсендә «Кырык вәзир» (1861) һәм «Әбүгалисина кыйссасы» (1872) кебек күркәм әсәрләр аерым урын алып тора.

Безнең максат – кыйсса жанрындагы тәрҗемә әсәрләрдә сакраль лексиканың кулланылыш үзенчәлекләрен анализлау.

Мәгълүм булганча, «сакраль» термины (латинча sakralis), дөньяви күренешләрдән аермалы буларак, илаһи, дини өлкәгә караган, бакый дөнья белән бәйләнешле төшенчәләрне аңлата.

Кыйсса жанрындагы тәрҗемә әсәрләрдә сакраль лексика актив кулланыла. Дөньяның дини картинасы илаһи затның төп исеменә мөнәсәбәтле төзелә. Дөньяны яраткан, кыямәт көне хуҗасы булган илаһи зат текстларда *Allah* ‘Аллаһ’ лексемасы ярдәмендә белдерелә. Анализлана торган әсәрләр телендә Аллаһы Тәгаләнең исем-эпитетлары шактый күләмле актив һәм пассив лексик берәмлекләрне берләштергән синонимик парадигма тәшкил итәләр.

Кыйсса жанрына караган барлык татарча текстларда *Allah* лексемасы туры (дини) мәгънәдә кулланыла. Гадәттә, ул *Allahi Täγalä* (Аллаһы Тәгалә) сүзтезмәсе рәвешендә тәкъдим ителгән, мәсәлән: *bizni Allahi Täγalä ul bozaw selkeneb insan surätenä kerde* [Әлф ләйлә, б. 13] ‘Аллаһы Тәгалә кушуы буенча бу бозау, селкенеп, кеше сурәтенә керде’; *Allahi Täγalä birgän ni qadär γyjlem wä mäγrifät... barlyγn izhar qylmaq öčen* [Кырык вәзир, б. 5] ‘Аллаһы Тәгалә тарафыннан бирелгән белемнәрнең күләмен билгеләү өчен...’*; Üzenä wä bezgä mänfäγatle bulyb Allahy Täγälädän räxmätkä, xalyqdan xäjer doγaγa säbäb bulyr dide* [Кәлилә вә Димнә, б. 12] ‘Үзенә һәм безгә файдалы булып, Аллаһы Тәгаләдән рәхмәткә, халыктан хәер-догага сәбәп булыр, диде’.

Г. Фәезхановның «Тутыйнамә» һәм «Кәлилә вә Димнә» әсәрләре тәрҗемәләрендә ул аеруча актив чагылыш таба: *Allahi Täγalä ämere belän xatyny xämilä bulyb…* [Тутыйнамә, б. 3] ‘Аллаһы Тәгалә боерыгы буенча аның хатыны авырга узды...’; *Allahi Täγalä siŋa ber izge bala ixsan idär...* [Тутыйнамә, б. 3] ‘Аллаһы Тәгалә сиңа бер игелекле бала бирер...’; *Däbšälim Allahi Täγägägä šöker wä sänälär qylyb...* [Кәлилә вә Димнә, б. 6] ‘Дәбшалим Аллаһы Тәгаләгә рәхмәтләр һәм мактаулар укыды...’.

Тикшерелә торган әсәрләр текстларында *Allah* лексемасына параллель рәвештә Аллаһның эпитетын белдерүче *Xaq* сүзе

кулланыла. Әлеге лексема аерым да, шулай ук *Xaq Täγalä* (Хак Тәгалә) сүзтезмәсе составында да очрый.

Бу лексеманың аерым кулланылу очраклары «Мең дә бер кичә», «Кырык вәзир» әсәрләрендә күзәтелә: *Qyzyn xäjätdä küreb Xaqγa xämed wä sänä idäräk üzeneŋ xezmätenä kitmešder* [Әлф ләйлә, б. 16] ‘Кызын сау-сәламәт күреп, ул Аллаһы Тәгаләгә рәхмәтләр укыды һәм үзенең вазифаларын үтәргә юнәлде’; *Xaqnyŋ ämere belän sineŋ xälälеŋ buldym* [Кырык вәзир, б. 5] ‘Аллаһының әмере белән синең хәләл җефетең булдым’.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: әлеге вариантның татар телендә кулланышы киң таралган күренеш түгел, ул, башлыча, югары стильдә язылган әсәрләрдә яки дини текстларда очрый.

Кыйсса жанрына караган текстларда *Xaq Täγalä* (Хак Тәгалә) формасы киң таралган: *Xaq Täγalä aŋa jide qat kükne... kürsätde* [Кырык вәзир, б. 5] ‘Хак Тәгалә аңа җиде кат күкне... күрсәтте’; *Xaq Täγalä küreb išeteb tora* [Кәлилә вә Димнә, б. 31] ‘Хак Тәгалә күреп, ишетеп тора...’, һ.б. Бу вариант телдә ныгып калган һәм хәзерге әдәби телдә шактый актив кулланыла.

Текстларда *Täγalä* (Тәгалә) сүзенең аерым кулланылу очраклары да күзәтелә. Мәсәлән, «Мең дә бер кичә» әсәрендә илаһи зат мәгънәсе шул лексема ярдәмендә белдерелә: *...bitäqdiri Täγalä ul ğarijägä mäxäbbät äjlädem* [Әлф ләйлә, б. 21] ‘...Аллаһы Тәгалә тәкъдире белән мин бу җариягә гашыйк булдым’.

Аллаһы Тәгаләне белдерү өчен иң актив кулланыла торган вариантлардан – Аллаһның эпитетлары – төрки сүз *Täŋre* (Тәңре) һәм фарсы алынмасы *Xodaj* (Ходай) еш очрый. Мәсәлән: *Täŋre xaqy öčen bändän bundaj ešne sorama...* [Әлф ләйлә, б. 278] ‘Тәңре хакына миннән бу турыда сорама...’; *Täŋre ğabbar xäzrätenä tämam ixlas belän mönäğät qylyrγa kerešde* [Кәлилә вә Димнә, б. 10] ‘Чын күңелдән ихлас белән Тәңре Җаббар хәзрәтенә мөнәҗәт кылырга кереште’; *Xodajnyŋ barlyγyna wä berlegenä iman kitereb din islam ilä mušrif bulsaŋ... sine bäradär idärem* [Әлҗилдү әс-сәни, б. 240] ‘Ходайның барлыгына һәм берлегенә иман китереп, ...ислам динен кабул итсәң, сине ир туганым итәрмен’; *...sin Xodaj rizasy öčen* [Кәлилә вә Димнә, б. 2] ‘...син Ходай ризалыгы өчен’ һ.б.

Мәсәлән, Ходай – «Аллаһ» сүзенең синонимы, барлык төрки телләрдә, галимнәр фикеренчә, исламга кадәрге чорда ук төрки-мәҗүсиләр илаһи затларының берсенең исеме буларак кулланылган [Әхмәтьянов, т. 2, б. 390]. *Täŋre* термины борынгы төрки язма истәлекләрдә теркәлгән. Ул төрки халыкларның мәҗүси күзаллауларына бәйле, төрки-монгол телләрендә күктәге рухны, политеистик пантеонда төп Алланы белдерә [Древнетюркский словарь, б. 132].

«Мең дә бер кичә» әсәрендә илаһи зат мәгънәсен белдерү өчен Аллаһның *Gafur* (Гафур), *Räxim* (Рәхим), *Gyjzzät* (Гыйззәт), *Räzzaq* (Раззак), *Xaliq* (Халик), *Cäläl* (Җәләл), *Cällä* (Җәллә), *Mäwlä* (Мәүлә) *кебек* эпитетлары да еш кулланыла. Мәсәлән: *Täwbä ideŋez Allahy Tăğalä*

Gafur Räximder [Әлҗилдү рәбигу, б. 209] ‘Тәүбә итегез, Аллаһы Тәгалә Гафур Рәхимдер’; *Cänäbe Rabbil-ğyjzzätkä padišahnyŋ hidajäte xaqynda mönäcät äjtde* [Кәлилә вә Димнә, б. 3] ‘Җәнәбе Раббил-Гыйззәткә падишаһның һидайәте хакында мөнәҗәт әйтте’; *Cällä wä Gallä xäzrätläre sezne xösed idüče küzdän saqlasyn* [Әлҗилдү әс-сәни, б. 69] ‘Җәллә вә Галлә хәзрәтләре сезне хөсед итүче күздән сакласын’.

Дини лексикадан әсәрләр текстларында шулай ук *Qor’än* ‘Коръән’ лексемасы еш очрый. Әлеге сүз мөстәкыйль рәвештә дә, шулай ук *kärim* ’изге’, *šärif* ‘изге’, *γazyjm* ‘бөек’ аергычлары белән берлектә дә кулланыла: *Xuš awaz ilä Qor’än uqydylar* [Тутыйнамә, б. 16] ‘Матур тавыш белән Коръән укыдылар’; *Xatynlarnyŋ xäjläse Qor’än γazyjmda bäjan ulynmyš* [Әлҗилдү рәбигу, б. 159] ‘Хатыннарның хәйләсе бөек Коръәндә тасвирланган’.

Әсәрләрдә шулай ук Коръән тексты белән бәйле булган s*ürä* ‘*сүрә’* һәм *ajät* ‘аять’ сүзләре дә урын ала. Бу сүзләр тәрҗемәләрдә үзләренең туры мәгънәләрендә кулланыла: *Qor’än kärimneŋ* s*üräläre ničäder?* [Әлҗилдү сәлисү, б. 272] ‘Коръән Кәримнең сүрәсе ничәдер?’; *Ägär insan bulsaŋ ajät uqy!* [Әлҗилдү рәбигу, б. 164] ‘Әгәр кеше булсаң, аять укы!; *Qoš xäbesdä waqytda… säcdä ajäten uqysa…* [Тутыйнамә, б. 2] ‘Кош хәбесдә вакытта... сәҗдә аятен укыса...’.

«Дини лексика» тематик төркемен кыйсса текстларында шулай ук әсәрләрнең лексик составында тулы бер катлам тәшкил иткән дини йола атамалары да тулыландыра. Алар башлыча номинатив күрсәткечләрдә тәкъдим ителәләр һәм чынбарлык объектларын белдерүдә актив катнашалар.

Бу төркемдәге иң еш кулланыла торган сүз – фарсы теленнән кергән *namaz* ‘намаз’ алынмасы. Намаз – ислам тарафыннан мәҗбүри язылган биш багананың берсе. Көндәлек цикл биш вакыт намаздан тора, аларның һәрберсенең үз исеме бар.

Татар телендә *namaz* лексемасы тәүлек вакытын билгеләү өчен дә кулланылган. Бу үзенчәлек өйрәнелә торган әсәрләрдә дә очрый, шулай ук хәзерге татар әдәби телендә дә сакланып калган. Мәсәлән, *Öjlädän ikende namazyna qadär...* [Әлҗилдү рәбигу, б. 195] ‘Өйләдән икенде намазына кадәр...’; *Jästü namazyn kičektereb uqymaqda küb säwab bardyr imdi* [Кырык вәзир, б. 72] ‘Ястү намазын кичектереп укуда күп савап бардыр...’.

Намаз уку тәртипләренә караган хәрәкәтләрнең берсе – сәҗдә кылу. Тәрҗемә текстларында әлеге төшенчә *säcdä* ‘сәҗдә’ сүзе белән белдерелгән һәм ул туры мәгънәдә кулланыла. Мәсәлән: *mäläk äl-mäwet axyr sacdädä canyn aldy...* [Әлҗилдү хәмисү, б. 5] ‘Әҗәл фәрештәсе (Газраил) соңгы сәҗдәдә (аның) җанын алды...’; *…jözen sacdägä qujyb Xaq Täğalägä jalwaryb* [Кырык вәзир, б. 57] ‘…йөзен сәҗдәгә куеп, Хак Тәгаләгә ялварып…’; *Qoš… säcdä ajäten uqysa išetkän kešelärgä säcdä qylmaq läzim bulmas* [Тутыйнамә, б. 2] ‘Кош... сәҗдә аятен укыса, ишеткән кешеләргә сәҗдә кылырга кирәкмәс…’.

Текстларда гамәлдә булган дини терминнар арасында номинатив функцияне башкарган түбәндәге сүзләрне аерып күрсәтергә мөмкин: *xağ* ‘хаҗ’, *ruza* – ‘ураза’, *iftar* ‘ифтар’ ‘сыйлану’. Бу лексемалар текстларда дини семантиканы саклыйлар: *Šähär ählen dašeb, xağya baramyn dijeb* ... [Әлф ләйлә, б. 50] ‘Шәһәр халкын җыеп, хаҗга барам, диде...’; *Bu qarčyq köndezen ruza totyb kičen qaim bulyr ide* [Әлҗилдү сәни, б. 27]; ‘Бу карчык көндез ураза тотты, кич белән намаз укыды’; *Fäqat toz ikmäk ilä iftar idär ide* [Әлҗилдү сәни, б. 27] ‘Фәкать тоз-икмәк белән генә ифтар итәр иде’; *Zahid xağ šärifne tämam ideb öjenä kerde* [Тутыйнамә, б. 96] ‘Заһид хаҗ шәрифне тәмамлап, өенә кайтты’.

Хәзерге татар әдәби телендә *doğa* ‘дога’ сүзе өч мәгънәдә кулланылырга мөмкин: Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать итү, үтенеч, теләк, фатиха бирү [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2020, б. 201]. Тикшерелгән текстларда әлеге лексема ике мәгънәдә очрый. Беренчесе – номинатив мәгънәдә: *Atasynyŋ mädex sänasyna tel ačyb šundyj doğalar äjtde* [Әлҗилдү рәбигу, б. 178] ‘Әтисен мактарга керешеп, шундый догалар укыды’; *Siŋa ber doğa qylajyqmy* [Кырык вәзир, б. 52] ‘Сиңа бер дога укыйбызмы’; *Mal fani närsäder, doğa kiräk* [шунда ук] ‘Мал фани әйбер, дога кирәк’; *Doğasy Xodaj därgähendä qabul buldy* [Әбүгалисина, б. 23] ‘Догасы Ходай хозурында кабул ителде’ һ.б.

Шулай ук бу лексеманың *xäjer* ‘хәер’ сүзе белән бергә килеп, күчерелмә мәгънәдә кулланылган очрагы да теркәлде: *Mindän razyj bulyb xäjer doğa qylsaŋ, dönjany ber tamaša idär idem* [Кәлилә вә Димнә, б. 14] ‘Миннән риза булып, хәер-доганы бирсәң, мин дөньяны күрер идем’.

Текстларда актив кулланылган дини лексиканың тагын бер төркеме – җәннәт, җәһәннәм, кыямәт, ахирәт кебек төшенчәләрне белдерә торган бакый дөнья белән бәйле сүзләр.

Җәннәт төшенчәсен белдерү өчен әкиятләрдә *cännät* (җәннәт), *näğim* (нәгыйм) һәм *ocmax* (оҗмах) дигән алынма сүзләр кулланыла: *Cännät ğyjlmanyndan bulyb donja ğalämen tamaša idärgä kilmešder...* [Әлҗилдү әс-сәни, б. 66] ‘Җәннәт әһелләреннән булып, дөнья галәмен күрергә килгәндер...’; *...ul bänem fani donjadan baqyj näğimgä baruymğa säbäb bulsa da...* [Әлҗилдү әс-сәни, б. 54] ‘…ул минем фани дөньядан бакый нәгыймгә күчүемә сәбәп булса да...’; *Aŋa jide qat kükne, sigez ocmaxny, jide tämuğny jöreb kürsätde* [Кырык вәзир, б. 7] ‘Ул аңа җиде кат күкне, сигез оҗмахны, җиде тәмугны йөреп күрсәтте’; *…Ocmax širbäte urynyna küreb* [Кырык вәзир, б. 32] ‘...оҗмах ширбәте урынына күреп…’; *Mahšäkär ocmax tawisy kedek tözäneb-jasanyb mäxbübe qatyna jünälde* [Тутыйнамә, б. 20] ‘Махшәкәр, төзәнеп-ясанып, сөеклесе янына юнәлде’ һ.б.

Гөнаһлары күп булган затлар үлгәч барачак урынны белдергән җәһәннәм төшенчәсе шул мәгънәдәге сүзләрнең киң спектры ярдәмендә бирелә: *cähännäm* ‘җәһәннәм’, *tamug* ‘тәмуг’, *kyjämät* ‘кыямәт; *jaumul xašr u mäxšär köne* ‘мәхшәр көне’; *axirät* ‘мәхшәр көне’; *zakum* ‘зәкум, тәмуг агачы’.

Болар арасында иң киң таралган сүз – *cähännäm* (җәһәннәм): *Xaq Täğalä anyŋ canyn alyb cähännämgä qujdy* [Әлҗилдү рәбигу, б. 7] ‘Хак Тәгалә аның җанын алып, җәһәннәмгә куйды’; *Allahy Täğalä any cähännämdä ğazab idäčäkder* [Кырык вәзир, б. 19] ‘Аллаһы Тәгалә аны җәһәннәмдә газаплаячак’; *Tösendä kyjämätne kürde* [Кырык вәзир, б. 98] ‘Ул төшендә кыямәтне күрде...’; *Wä Sirat küpere qorylğan, ostmax išekläre ačylğan, cähännäm utlary qyzdyrylğan* [шунда ук] ‘Сират күпере корылып куелган, оҗмах ишекләре ачылган, җәһәннәм утлары кыздырылган’; *Xalyqny... qajsyn ostaxqa, qajsyn cähännämgä sörerlär* [шунда ук] ‘Кешеләрнең кайсын оҗмахка, кайсын җәһәннәмгә җибәрерләр...’.

Текстларда *qyjämät* ‘кыямәт’ сүзенең кулланылышы да үзенчәлеккә ия. Әлеге лексема «Мең дә бер кичә» әсәрендә *jawmu-l-qyjämä* ‘кыямәт көне’ изафә конструкциясе составында, туры мәгънәдә теркәлде. Мәсәлән: *Gömär ibn Xattabqa jawmu-l-qyjämätdä Xaq Cällä wä Gallä xäzrätläre sö'äl idär...* [Әлф ләйлә, б. 208] ‘Гомәр ибн Хаттабка яумүл-кыямәтдә Хак Җәллә вә Галлә хәзрәтләре сорау бирер…’. «Кәлилә вә Димнә» әсәрендә ул күчерелмә мәгънәдә кулланыла: *Tyb tynyč urmanda kük göreldäwdän wä jäšen jäšnäwdän... äjterseŋ qyjämät buldy...* [Кәлилә вә Димнә, б. 11] ‘Тып-тыныч урманда күк гөрелдәүдән һәм яшен яшьнәүдән... әйтерсең кыямәт башланды…’.

Тикшерелгән әсәрләрдә мәхшәр көне төшенчәсе ике төрле конструкция ярдәмендә белдерелә. Беренчесе – кулланыштан төшеп калган *jaumul hašrdä* (яумүл-хашер) изафә составында теркәлде: *Ägär hälaq bulsam jaumul xašrdä bänem qanym sindän soralyr* [Әлҗилдү рәбигу, б. 172] ‘Әгәр һәлак булсам, яумүл-хашердә (мәхшәр көнендә) минем каным өчен җавап синнән соралыр’; *jaumul hašrdä xaqymny sindän istärmen* [Әлҗилдү рәбигу, б. 151] ‘Яумүл-хашердә хакымны синнән таләп итәрмен’.

Икенчесе – бүгенге көндә әдәби норма булып саналган *mäxšär köne* конструкциясе белән бирелә: *mäxšär könendä Xaq Täğalä xäzrätlärenä närsä dib cawab birermen...* [Кырык вәзир, б. 81] ‘Мәхшәр көнендә Хак Тәгалә хәзрәтләренә нәрсә дип җавап бирермен...’.

Бакый дөнья, үлгәннән соңгы тормыш төшенчәсе өйрәнелә торган текстларда хәзерге көндә әдәби норма булып киткән *axirät* (ахирәт) сүзе ярдәмендә белдерелә. Мәсәлән: *Bän tiz jitešmägän bulsam, sine axirätkä jibärgännär ide imde...* [Әлф ләйлә, б. 175] ‘Әгәр мин тиз җитешмәгән булсам, сине ахирәткә җибәргән булырлар иде инде...’; *Sin dönja jortynda bolaj ğazab qyldyŋ axirätneŋ ğazaby jänä qatydyr* [Әлф ләйлә, б. 63] ‘Син дөнья йортында болай газап кылдың, ахирәтнең газабы тагы да көчледер’; *Dönja wä axirätdä däwlätle bulyb qal* [Кәлилә вә Димнә, б. 3] ‘Дөнья вә ахирәттә дәүләтле булып кал’ һ.б.

Анализлана торган текстларда *xur* ‘хур’ һәм *färeštä* ‘фәрештә’ лексемаларының метафорик кулланылышы да игътибарга лаек. Барлык әсәрләрдә дә алар, нигездә, персонажларның матурлыгын тасвирлау өчен кулланыла. Мәсәлән, *Xur kebi ğarijälär čornab alyan...* [Әлф ләй-

лә, б. 150] ‘Әйләнә-тирәсен хур кызлары кебек матур кызлар урап алган’; *Šämsetdinneŋ xatyny färeštä kebi ber matur qyz tuγyrdy...* [Әлф ләйлә, б. 103] ‘Шәмсетдиннең хатыны фәрештә кебек матур кыз тудырды’; *Ğänät xury misalynda känizäklär... toralar* [Әбүгалисина, б. 16] ‘Җәннәтәге хур кызлары кебек матур кәнизәкләр (басып) торалар’.

Әдәби телнең бер өлеше булган дини сүзләр төркемен *tahärät* ‘тәһарәт’, *räkäγat* ‘рәкәгать’, *sadäqa* ‘сәдака’, *zäkät* ‘зәкәт’; *käfen* ‘кәфен’ кебек алынмалар да баета.

Шулай итеп, анализланган әсәрләрдә илаһи затны белдерү өчен *Allah* һәм *Täγalä* лексемалары, *Täŋre* ‘Тәңре’ һәм *Xodaj* ‘Ходай’ сүзләре кулланыла. Аллаһы Тәгалә исемнәрен куллану текстның эмоциональ тәэсир көчен арттырырга мөмкинлек бирә.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, кыйсса жанрындагы текстларда *Qor’än* ‘Кор′ән’, *namaz* ‘намаз’, *xağ* ‘хаҗ’, *ruza* ‘ураза’, *iftar qylu* ‘ифтар кылу, авыз ачу’, *tahärät* ‘тәһарәт’, *räkäγat* – ‘рәкәгать’, *sadäqa* – ‘сәдака’, *zäkät* ‘зәкәт’; *käfen* ‘кәфен’ кебек лексемаларның киң кулланылуы күзәтелә. *Xur* ‘хур’ һәм *färeštä* ‘фәрештә’ кебек җәннәт әһелләрен белдергән сүзләр текстларда персонажларның матурлыгын тасвирлау өчен кулланыла. Әлеге категориягә караган сүзләр өстәмә мәгънә белдерми һәм килеп чыгышы ягыннан алынмалар булып торалар.

Әдәбият

Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М.: Русский язык, 1985. 944 с.

Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. 676 с.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. I т. (А–Л). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 543 б.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. II т. (М–Я). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 568 б.

ابوعلي سينا قصه سي ديمكله مشهور تخيلات ننك ترجمه سي.عبدالقيوم عبدالناصر اوغلي ننك ترجمات و تصنيفاتندر. قزان اونيويرسيتيتي ننك طبع خانه سنده باصمه اولنمشدر ١٨٩٤ نچي يلده. ١١٢ ب = Әбүгалисина кыйссасы димәклә мәшһүр тәхйиләтнең тәрҗемәсе = Рассказы Абу Гали Сины. Казань: Изд-во Казан. ун-та. 1894. 112 с.

الف ليلة و ليلة،بو منكده بركيچه كتابنى ترجمه قيلدم عثمنلى تركي تلندن روسيه داكى مسلمانلر تركى تلينه محمد فاتح ملا حماد اوغلى خالدي،١٨٩٧ سنهده ٢١٢ ب.= Әлф ләйлә вә ләйлә = Тысяча и одна ночь. Т. 1. Казань: Изд-во Казан. ун-та. 1897. 212 с.

الجلد الثاني ترجمة الف ليلة و ليلة ايكنچى جلد منكده بركيچه ترجمه سيننك. بو منكده بركيچه كتابنى ترجمه قيلدم عثمنلى تركي تلندن روسيه داكى مسلمانلر تركى تلينه محمد فاتح ملا حماد اوغلى خالدي ١٨٩٧ سنه ده. اوشبو مننك ده بر كيچه كتابى قزان اونيويرسيتيتى نكن طبع خانه سنده بصمه اولنمشدرل قزان اويازى توبان قرصى آولى حاجى شمس الدين حسين اوغليننك ورثه لري خراجاتي ايلان اول مرتبه ١٨٩٨ يلده ١٦٠ ب. = Әл-җилдү әс-сәни тәрҗәмәти әлф ләйлә вә ләйлә = Тысяча и одна ночь. Т. 2. Казань: Изд-во Казан. ун-та. 1898. 120 с.

الجلد الثالث ترجمة الف ليلة و ليلة. اوچنچى جلد منكده بركيچه ترجمه سيننك. بو منكده بركيچه كتابنى ترجمه قيلدم عثمنلى تركي تلندن روسيه داكى مسلمانلر تركى تلينه محمد فاتح ملا حماد اوغلى خالدي اول مرتبه باصلوى قزان اونيويرسيتيتى نكن طبع خانه سنده بصمه اولنمشدرل ١٨٩٩ سنه ده. ٣١٨ ب. = Әлҗилдү әс-сәлисү тәрҗәмәти әлф ләйлә вә ләйлә = Тысяча и одна ночь. Т. 3. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1898. 286 с.

الجلد الرابع ترجمة الف ليلة و ليلة. درتنچى جلد منكده بركيچه ترجمه سيننك. بو منكده بركيچه كتابنى ترجمه قيلدم عثمنلى تركي تلندن روسيه داكى مسلمانلر تركى تلينه محمد فاتح ملا حماد اوغلى خالدي اول مرتبه

باصلوی قزان اونیویرسیتیتی نکن طبع خانه سنده بصمه اولنمشدرل ١٨٩٩ سنه ده. ٣١٨ ب. = Әлҗилдү рәбигу тәрҗәмәти әлфи ләйләти вә ләйлә = Тысяча и одна ночь. Т. 4. Казань: Изд. Казан. ун-та, 1899. 318 с.

الجلد الخامس ترجمة الف ليلة و ليلة. بشنچی جلد منکده برکیچه ترجمه سیننك. بو منکده برکیچه کتابنی ترجمه قیلدم عثمنلی ترکي تلندن روسیه داکی مسلمانلر ترکی تلینه محمد فاتح ملا حماد اوغلی خالدي اول مرتبه باصلوی قزان اونیویرسیتیتی نکن طبع خانه سنده بصمه اولنمشدرل ١٨٩٩ سنه ده. ١٩٢ ب. = Әлҗилдү хәмисү әлфи ләйләти вә ләйлә = Тысяча и одна ночь. Т. 5. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1899. 192 с.

الجلد السادس ترجمة الف ليلة و ليلة. الطنچی جلد منکده برکیچه ترجمه سیننك. بو منکده برکیچه کتابنی ترجمه قیلدم عثمنلی ترکي تلندن روسیه داکی مسلمانلر ترکی تلینه محمد فاتح ملا حماد اوغلی خالدي اول مرتبه باصلوی قزان اونیویرسیتیتی نکن طبع خانه سنده بصمه اولنمشدرل ١٨٩٩ سنه ده. ٣٨٢ب = Әлҗилдү сәдисү әлфи ләйләти вә ләйлә = Тысяча и одна ночь. Т. 6. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1899. 382 с.

طوطي نامه. عبدالعلام فیض خان اوغلي نك ترجماتندن. مطبعة کریمیه، قزانده ١٩١٦. ١٧٥ ب . = Тутыйнамә = Тутынаме. Казан: Матбага Кәримия, 1916. 175 б.

کلیله و دمنه کتابي. بو کتاب باصمه اولنمشدر قزان اونیویریستینی ننك طبع خانه سنده١٨٨٩ نچی یلده. ٨٧ ب . = Кәлилә вә Димнә китабы = Книга Калилы и Димны. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1889. 87 с.

قرق وزیر قصه سي، عثمانلی تلندن ترجمه قیلنوب قزانده اوچونچی مرتبه باصلدی. عبدالقیوم عبدالناصر اوغلي ننك ترجماتنداندر. قزانده انیویرسیتیت طبع خانهسنده باصما اولنمشدر ١٨٨٣ سنه ده.١٦٠ ب. = Кырык вәзир кыйссасы = Рассказы сорока визирей. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1883. 160 с.

Гыйлемшин Флёр Фоат улы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, «Россия Фәннәр академиясенең Казан фәнни үзәге» федераль тикшеренү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Гыйлемшина Айсылу Габделҗәмил кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының рус һәм татар телләре кафедрасы доценты